

УДК 159.942.6-053.6

Поліщук Валерій Миколайович, доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

e-mail: gnpu_kps@mail.ru

МОДЕЛЮВАННЯ ВІКОВОГО КРИЗОВОГО РОЗВИТКУ

Анотація

Актуалізується проблема з'ясування психологічних особливостей особистості на основі їхнього зіставлення з конкретними вузькими віковими інтервалами. У зв'язку з цим, у руслі концепції симптомокомплексів переживань вікових криз здійснено розгалужене теоретико-емпіричне вивчення названих вікових періодів у системі підліткового та юнацького віку: нормативних (об'єктивних, або закономірних) і ненормативних (суб'єктивних, або випадкових) як основних різновидів життєвих криз. Аргументується, що віковий розвиток потрібно моделювати на основі циклічної взаємності стабільних (літичних) періодів із перехідними, або кризовими (і – навпаки), де останнім належить провідна прогностична роль. Як наслідок, розроблено психологічний зміст основної структурної одиниці вікових криз – переживання як низки відносних динамічних універсальних симптомів (симптомокомплексів), які на різних вікових стадіях потенційно взаємозамінюються або взаємозмінюються. Встановлено особливості базової симптоматики та психологічної профілактики нормативних і ненормативних криз. На прикладі юнацького віку анонсується авторська методика вивчення юнацької кризи (для дівчат). Також декларується емпіричне відкриття кризи 23 років, або кризи входження в дорослість, з її гендерним змістом. Припускається, що періодичність нормативних криз визначає потенційну можливість закономірної взаємозаміни «великих» криз «малими» і – навпаки, де сумарно спостерігається 10-річний календарний цикл та стабільна ієрархічна залежність.

Ключові слова: базовий симптомокомплекс, вікова нормативна криза, вікова ненормативна криза, криза входження в дорослість, переживання.

Полищук Валерий Николаевич, доктор психологических наук, доцент, заведующий кафедрой психологии Глуховского национального педагогического университета имени Александра Довженко

МОДЕЛИРОВАНИЕ ВОЗРАСТНОГО КРИЗИСНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

Актуализируется проблема установления психологических особенностей личности посредством их сопоставления с конкретными узкими возрастными интервалами. В связи с этим, в русле концепции симптомокомплексов переживаний возрастных кризисов осуществлено развернутое теоретико-эмпирическое изучение названных возрастных периодов в системе подросткового и юношеского возраста: нормативных (объективных, или закономерных) и ненормативных (субъективных, или случайных) как основных разновидностей жизненных кризисов. Аргументируется необходимость моделирования возрастного развития, учитывая циклическую взаимозамену стабильных (литических) периодов с переходными, или кризисными (и – наоборот), где последним принадлежит ведущая прогностическая роль. Как следствие, разработано психологическое содержание основной структурной единицы возрастных кризисов – переживания как совокупности относительных динамических универсальных симптомов (симптомокомплексов), которые на разных возрастных стадиях потенциально взаимозаменяются или взаимоизменяются. Установлены особенности базовой симптоматики и психологической профилактики нормативных и ненормативных кризисов. На примере юношеского возраста анонсируется авторская методика изучения юношеского кризиса (для девушек). Также декларируется эмпирическое изучение кризиса 23 лет, или кризиса вхождения

во взрослость, с ее гендерным содержанием. Гипотетически периодичность нормативных кризисов обуславливает потенциальную возможность закономерной взаимозамены «больших» кризисов «малыми» и – наоборот, где сумарно наблюдается 10-летний календарный цикл и стабильная иерархическая зависимость.

Ключевые слова: базовый симптомокомплекс, возрастной нормативный кризис, возрастной ненормативный кризис, кризис вхождения во взрослость, переживания.

Polishchuk, Valeri Mikolaevich, doctor of psychological Sciences, dozent, head of psychology Glukhiv state pedagogical University named by Olexander Dovzhenko

MODELING OF AGE CRISIS DEVELOPMENT

Summary

The psychological personality traits based on their comparison with specific narrow age range is updated to ascertain. In this regard, in the line with the concept of symptom experiences was branched age crises made the theoretical and empirical study of these age periods in the system adolescence and adolescence: normative (objective or regular) and non-normative (subjective or random) as main types of life crises. It is argued that the development of the age required to model-based cyclic relationship stable (lytic) periods of transition or crisis (and - vice versa), which recently played a leading predictive role. As a result, it was developed a psychological meaning of basic structural unit age crisis - experiences as a series of relative dynamic universal symptoms (symptom) that are at different age stages and potentially mutually replace or mutually change. The peculiarities of the basic psychological symptoms and prevention of normative and non-normative crises were determined. For example, adolescents advertised own methods of studying youth crisis (separately for both sexes). Empirical discovery of the crisis 23 years or crisis

entering adulthood, with its gender content are also declared. It is assumed that the frequency of regulatory management determines the potential for legitimate interchange of "big" crisis to "small" and - on the contrary, where there is a total 10-year calendar cycle and stable hierarchical relationship.

Key words: *basic symptoms complex, age typical crisis, age peculiar crisis, becoming an adult crisis, experiencing.*

Актуальність проблеми. Моделювання вікового розвитку передбачає встановлення типових психологічних особливостей особистості на основі їхнього зіставлення з конкретними вузькими віковими інтервалами (10-11 рр., 11-12 рр. тощо), але передусім кризовими (перехідними) періодами. Такий пізнавальний підхід заперечує споглядальний аналіз вікового становлення особистості, активно пропагуючи тематичні емпіричні розвідки [1-3].

Мета дослідження: Довести, що 1) віковий розвиток особистості потрібно прогнозувати на основі закономірної циклічної взаємності стабільних (літичних) періодів із перехідними, або кризовими (і – навпаки), де останнім належить провідна роль; 2) концепція симптомокомплексів переживань вікових криз, згідно з якою можливо встановити гендерний зміст структурно-функціональних особливостей базових симптомів (симптомокомплексів) вікових криз (нормативних і ненормативних) та розмежувати їх із суміжними стабільними періодами, спрямована на встановлення кризової симптоматики в будь-якому віці, зокрема в дорослості, вікові інтервали якої в силу різних дослідницьких причин залишаються за межами емпіричних досліджень.

Аналіз останніх наукових видань і виокремлення невирішеної проблематики. Передусім – це вітчизняні педологічні досягнення 1920-30-х рр. (П. Блонський, 1930; П. Загоровський, 1926; А. Залкінд; 1930; М. Зарецький, 1926), а також наукові видання з проблем життєвого шляху особистості як циклу стабільних і кризових (перехідних) періодів (Л. Виготський, 1983; І. Малкіна-Пих, 2008, 2010; В. Моргун, 1987; К. Поліванова, 2000, 2006;

В. Поліщук, 2012, 2013; Т. Титаренко, 1998; 2006, 2010). Нерозв'язана проблематика: встановлення стійких різнопланових особливостей вікового розвитку незалежно від історичного соціального впливу, а, значить, демонстрація практичної дієвості принципу історизму в розгляді будь-яких життєвих явищ у часовій системі «минуле – теперішнє – майбутнє».

Виклад матеріалу дослідження. Історія вивчення вікових криз засвідчує поляризоване розуміння їхнього життєвого призначення: 1) «норма онтогенезу як регулярний процес зміни стабільних і кризових періодів» (Л. Виготський) – 2) «свідчення вчасно незавершеного переходу» (О.М. Леонтьєв).

Відповідно, всі наявні та розробка потенційних вікових періодизацій знаходяться в названому дослідницькому полі, умовно розділяючись на три групи: 1) циклічні: перехідні періоди (кризові) – стабільні (літичні) – перехідні періоди (кризові) – стабільні (літичні)...; 2) умовно циклічні: перехідні періоди (кризові) – стабільні (літичні) – перехідні періоди (кризові) – стабільні (літичні) – стабільні (літичні)...; 3) «безкризові»: стабільні (літичні) – стабільні (літичні) – стабільні (літичні)...

Однак, кожний з таких підходів відображає не стільки результат системних емпіричних досліджень, скільки суб'єктивну авторську позицію, сформовану нехай навіть на основі ґрунтовного теоретичного аналізу інших наукових праць, однак знову-таки без достатніх емпіричних даних. Очевидно, що замкнений «пошуковий ланцюг» можна «розірвати» лише з допомогою тривалого лонгітуду, розпочинаючи від дня народження людини. Прикладом тут можуть материнські щоденники, в яких системно описується специфіка становлення відповідних психологічних особливостей (Е. Стахурська, Н. Менчинська). Пізнавальний парадокс полягає в тому, що навіть дошкільний вік, незважаючи на численність різних досліджень, відзначається обмеженістю диференційованих вікових характеристик у вузьких інтервалах (і чим старша людина, тим більше ця закономірність виявляється). Отже, існує нагальна практична необхідність переходу від теоретичного аналізу широких вікових

діапазонів передусім молодшого шкільного, підліткового віку та юнацького віку (як стабільних періодів) до їх змістової внутрішньої інтервальної диференціації та аналогічного розмежування зі змістом суміжних перехідних (кризових) періодів на основі емпіричних наукових розвідок, складність яких, власне, й полягає в тому, що дослідник має їм присвятити значну частину власного життя, інакше кажучи він має «проживати» зі своїми респондентами. Невипадково вікові кризи дошкільного віку, зокрема знамените «негативне семизір'я» кризи 3 років, з цього приводу вивчені найкраще, і, що цікаво – з часів Л. Виготського їхній зміст навіть не піддається сумніву.

Основний недолік багатьох сучасних досліджень вікового розвитку полягає в тому, що виокремлений на основі теоретичного (а не теоретико-емпіричного) аналізу будь-який віковий інтервал (наприклад, певні кризи дорослості) розпочинає дійсно емпірично вивчатися з допомогою різнопланових методик (часто – лише з допомогою однієї), але з чіткою попередньою настановою, що такі вікові особливості реально існують. Як наслідок, суб'єктивна позиція дослідника домінує над об'єктивною інформацією, що відображається на якості передусім практики педагогічної діяльності. Загалом, вже наступив той пізнавальний момент, коли основні методи дослідження (спостереження і експеримент) мають дійсно стати провідними серед інших методів і методик, але поки така пізнавальна ситуація з ними лише декларується. Отож за результатами тривалого лонгітюдного дослідження нами встановлено: 1) зміст будь-якого стабільного періоду чи життєвої кризи (операціональної, смислової тощо) неможливо зрозуміти поза контекстом вікових координат особистості, зокрема вікових криз (нормативних і ненормативних) з їх відносно фіксованими симптомокомплексами в конкретних вікових інтервалах; 2) основною структурною одиницею вікових криз є переживання як системне динамічне та амбівалентне явище, комплекс особливостей емоційно-почуттєвої сфери і особистісних якостей людини, яке залежить від психогенних чинників і соціальних впливів; 3) наступною

«великою» кризою після кризи 17 років є криза входження в дорослість (криза 23 років), віковий гендерний зміст якої презентується нам вперше [3].

Методологічне значення. Моделювання вікового кризового розвитку має виходити з таких пізнавальних положень:

1. Нормативні кризи як закономірні (об'єктивні) життєві явища уособлюють динамічність, системність і стабільність вікового розвитку. Як наукові відкриття ХХ ст., вони мають спільну історію вивчення: це психогенний чинник, який відзначається циклічною взаємозаміною із суміжними стабільними періодами. Такі кризи мають власний різний унікальний базовий симптомокомплекс переживань як складну динамічну систему позитивних і негативних симптомів (типові, тобто з максимальною частотністю та силою виявів; супутні – помірні вияви; фонові – мінімальні вияви, або «тло»: такі показники визначаються за спеціальною шкалою) зі схожою структурою і властивостями, однак різним змістом, де негативні симптоми в ставленні до навколишньої дійсності відзначаються блочним розподілом. Їх базові типові симптоми характеризуються відносною гармонійністю частоти і сили виявів без явної переваги певних симптомів.

2. Ненормативні кризи (суб'єктивні), як альтернативні нормативним, у ситуації несприятливих суспільних трансформацій 1990-х рр. – початку ХХІ ст., позначають у взаєминах суб'єктів навчання і виховання педагогічну некомпетентність дорослих суб'єктів, а також особливості несприятливої соціалізації з її повсякденними навчально-виховними реаліями і стереотипами, вирізняються власними ознаками і потенційними пріоритетами їх подолання. Властиві будь-якому віковому періоду (кризовому чи стабільному). Також мають власну історію вивчення й актуальну причинність. Дедалі стабілізуються при глобальних суспільно-економічній, світоглядній кризах, кризі дитинства й педагогічної свідомості, водночас зазначаючи власну залежність від них і потенційні можливості своєї нейтралізації (*Рис. 1*).

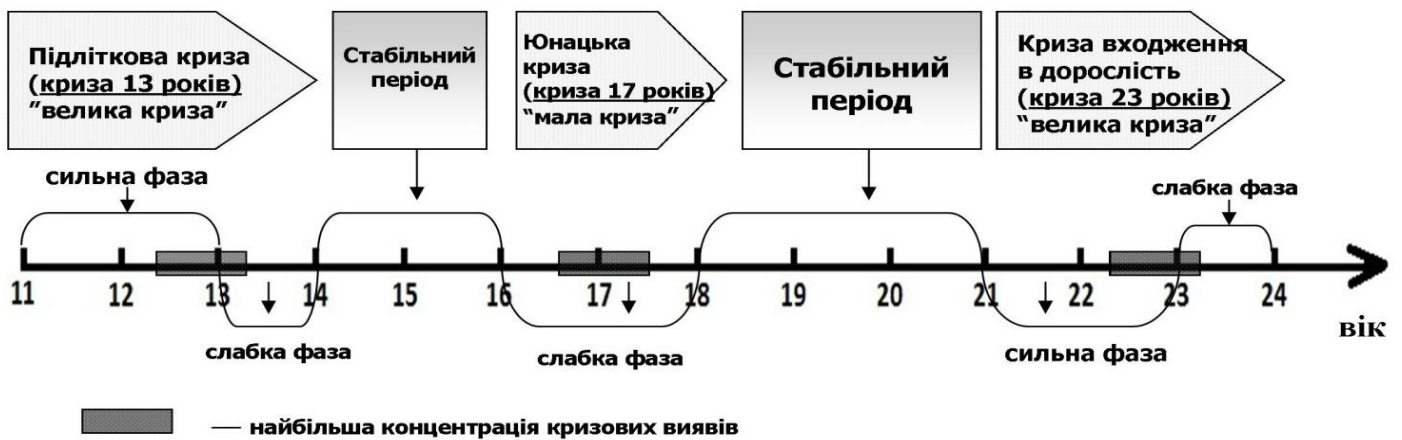
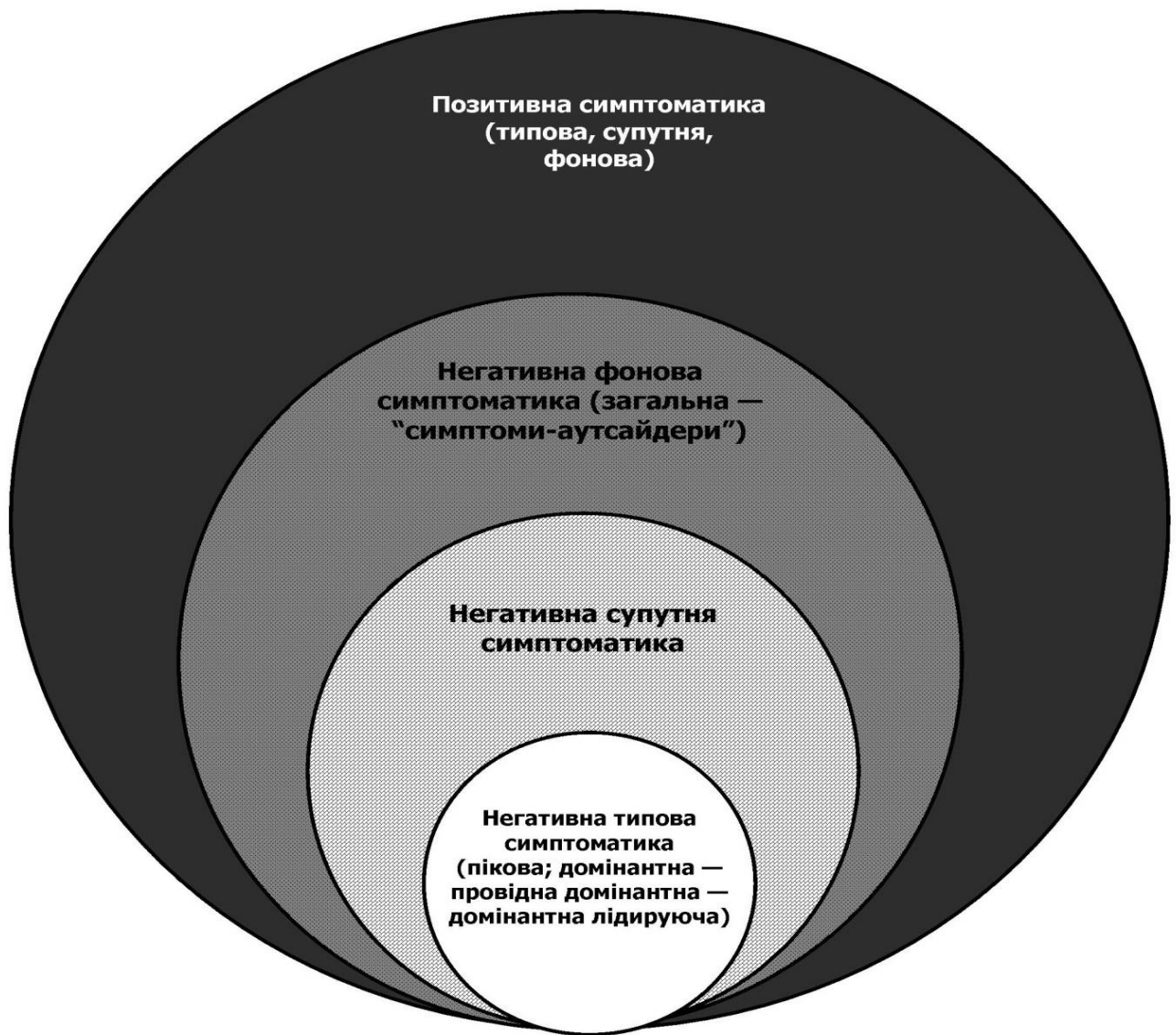

Рис. 1. Динамічна психологічна модель вікових нормативних криз у підлітковому та юнацькому віці

Тепер продемонструємо зміст та потенційні можливості авторської методики, спрямованої на вивчення кризи 17 років, або юнацької кризи (дівчата)

Таблиця 1

Карта симптомокомплексу переживань (КСП)

Симптоми	Вияви симптомів
Позитивні типові (ПТС)	1. Не прагне до самостійності. 2. Не домагається ролі дорослого. 3. Відсутня гордість за власні досягнення. 4. Не співпереживає. 5. Не є відвертою.
	6. Поодинокі вияви прагнення до самостійності. 7. Лише іноді домагається ролі дорослого. 8. Поодинокі вияви гордості за власні досягнення. 9. Може співчувати, але не співпереживає. 10. Іноді відверта.
	11. Прагне до самостійності. 12. Постійно домагається ролі дорослого. 13. Характерна гордість за власні досягнення. 14. Уміє співпереживати. 15. Відверта.
Позитивні супутні (ПСС)	1. Безвідповідальна. 2. Неорганізована. 3. Нездатна до самоконтролю. 4. Невимоглива.
	5. Поодинокі вияви відповідальності. 6. Іноді організована. 7. Поодинокі вияви самоконтролю. 8. Поодинокі вияви вимогливості.
	9. Відповідальна. 10. Організована. 11. Контролює себе. 12. Вимоглива.
Негативні типові (НТС)	1. Урівноважена. 2. Щира. 3. Колективістка. 4. Безкомпромісна. 5. Слухняна. 6. Не схильна до зарозумілості. 7. Працьовита.
	8. Іноді дратується. 9. Іноді хитрує. 10. Іноді виявляє індивідуалізм. 11. Іноді пристосовується. 12. Як правило, дослухається порад. 13. Схильна до зарозумілості. 14. Іноді лінується.
	15. Дратівлива. 16. Хитра. 17. Індивідуалістка. 18. Пристосуванка. 19. Негативно ставиться до порад. 20. Зарозуміла. 21. Лінива.
Негативні супутні (НСС)	1. М'яка. 2. Не лихословить. 3. Толерантна. 4. Безкорислива.
	5. Іноді буває жорстокою. 6. Іноді лихослівна. 7. Іноді зухвала. 8. Схильна шукати зиск.
	9. Жорстока. 10. Лихослівна. 11. Зухвала. 12. Корислива.

I. ПТС: 1-5 – невластиві кризі (k=1); 6-10 – епізодичні (k=2); 11-15 – чіткі (k=4). II. ПСС: 1-4 – невластиві кризі (k=1); 5-8 – епізодичні (k=2); 9-12 – чіткі (k=3). III. НТС: 1-7 – невластиві кризі (k=1); 8-14 – епізодичні (k=2); 15-21 –

чіткі (k=4). IV. НСС: 1-4 – невластиві кризи (k=1); 5-8 – епізодичні (k=2); 9-12 – чіткі (k=3).

Таблиця 2

Обробка даних карти симптомокомплексу переживань (КСП)

ПТС			ПСС			НТС			НСС		
1			1			1			1		
2			2			2			2		
3			3			3			3		
4			4			4			4		
5				5		5				5	
	6			6		6				6	
	7			7		7				7	
	8			8			8			8	
	9				9		9				9
	10				10		10				10
		11			11		11				11
		12			12		12				12
		13					13				
		14					14				
		15						15			
								16			
								17			
								18			
								19			
								20			
								21			
X 1	x 2	x 4	x 1	x 2	x 3	x 1	x 2	x 4	X 1	x 2	x 3

Таблиця 3

Зведена таблиця виявлених рівнів симптомокомплексу переживань

ПТС	ПНС	НТС	НСС	Сума

Рівні кризи: 1 – відсутня (20-29); 2 – вхід у кризу або вихід з кризи (30-40); 3 – помірні кризові явища (41-51); 4 – чіткі вияви (52-62); 5 – пік (63-72).

Висновки і перспективи використання результатів дослідження. 1. Періодичність нормативних криз свідчить про їх закономірне чергування між собою як «великих» і «малих», зокрема: кризи 3, 7, 13, 17, 23 років; і далі – криза 27 років («мала»), 33 («велика»), 37 років («мала») тощо, де

в обох криз сумарно спостерігається 10-річний календарний цикл та ієрархічна залежність. Ця система потребує експериментального завершення, але очевидно інше: вікові нормативні кризи зі своїм динамічним симптомокомплексом, стійкість якого полягає у відносно фіксованій кількості симптомів та їх якісних інтервальних характеристиках, засвідчують циклічність циклічність симптомів переживань, що означає можливість їх діагностики та прогнозування в будь-яких історичних соціальних умовах. 2. Отримані емпіричні результати необхідно розглядати у межах дедуктивних та індуктивних висновків, а також як екстраполявання на майбутні вікові кризи, зокрема з'ясування їхнього змісту спочатку на початкових етапах дорослості, потім – у зрілості та похилому віці.

Список використаних джерел

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский ; под ред. Д. Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4 : Детская психология. – 432 с., – ил. – (Акад. пед. наук СССР).
2. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов / К. Н. Поливанова. – М. : Академия, 2000. – 184 с.
3. Поліщук В. М. Від кризи 7 років до кризи входження в дорослість : [монографія] / В.М. Поліщук. – Суми, 2013.– 156 с.

References transliterated

1. Wigotskiy L.S. Sobraniye sotschineniy : w 6 t. / L.S. Wigotskiy ; pod red. D.B. El'konina. – M. : Pedagogika, 1984. – T. 4 : Detskaya psichologiya. – 432 s., il. – (Akadem. Ped. Nauk SSSR).
2. Poliwanowa K.N. Psichologiya wosrastnych krisisow / K. N. Poliwanowa. – M. : Akademiya, 2000. – 184 s.
3. Politschuk V.M. Wid krysy 7 rokiw do krysy wchodshennya w doroslist' : [monografiya] / V.M. Politschuk. – Sumy : Uniwersitetska knyga, 2013. – 156 s.